

ЕКОНОМІКА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

УДК 332.32:631.11 (569.4)

Б. Я. КУЗНЯК,
доктор економічних наук,
професор кафедри міжнародної економіки і маркетингу
Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка

ПЕРЕТВОРЕННЯ ПУСТЕЛЬНИХ ЗЕМЕЛЬ ІЗРАЇЛЮ НА ВИСОКОПРОДУКТИВНІ ГОСПОДАРСТВА

Розглянуто, як Ізраїль за декілька десятиліть перетворив пустельні землі з нестачею води у високопродуктивні господарства, які на 95% задовольняють потреби населення в продуктах харчування завдяки наполегливій праці, використанню новітніх досягнень науки, створенню різноманітних форм господарювання.

Ключові слова: кібуци, мошави, фермерські господарства, урожайність, надій, наука, технологія.

B. Ya. KUZNYAK,
Doctor of Econ. Sci.,
Professor of the Department of International Economics and Marketing,
Poltava National Technical Yuri Kondratyuk University

TRANSFORMATION OF ISRAEL'S DESERT LANDS TO HIGH-PRODUCTIVE FARMS

The author examines how Israel, in a few decades, had transformed desert lands with water shortages into high-productive farms, which met 95% of the population's food needs owing to hard work, the use of the latest achievements of science and creation of various forms of management.

Keywords: kibbutz, moshavs, farms, crop yield, milk yield, science, technology.

Ізраїль — порівняно молода невелика країна. Незалежність держави було проголошено 14 травня 1948 р. на підставі резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1947 р. На той час у ній проживало тільки 650 тис. осіб, а площа становила 14 тис. км² (для порівняння: Полтавська область — 28,8 тис. км²).

Сьогодні в Ізраїлі налічується понад 8 млн. жителів, які з'їхалися з усього світу. Таке різке збільшення населення вимагало відповідного зростання виробництва харчових продуктів, тому особлива увага стала приділятися розвитку сільського господарства. Йому надавалося пріоритетне значення, що можна порівняти з ідеями фізіократів, які вважали сільське господарство єдиним джерелом багатства країни. І хоча Ізраїль не став аграрною країною, цій галузі протягом десятиліть відводилося особливе місце у стратегії господарювання.

© Кузняк Богдан Ярославович (Kuznyak Bogdan Yaroslavovych), 2017; e-mail: yulia.kovtun95@gmail.com.

Питанню сільського господарства Ізраїлю присвячено праці Ю. Михайліва [1], А. Назаренка [2], В. Джалагонії [3], А. Федорченка [4] та інших. Однак у них недостатньо висвітлено, завдяки чому досягнуто значних успіхів у його розвитку, чому саме в Ізраїлі прижилися такі специфічні організаційно-правові форми, як кібуци і мошави.

Отже, **мета статті** – показати, як за короткий період існування Ізраїлю як незалежної держави він створив високопродуктивні господарства.

Насамперед, слід підкреслити, що сільське господарство Ізраїлю розвивається в досить несприятливих природних умовах, з нестачею придатних для обробітку земель, з яких 60% є кам'янистими, безжиттєвими, пустельними, з браком запасів води. Загальна площа культивованих земель становить 450 тис. га, у тому числі 250 тис. га – зрошуваних * [1, с. 3]. Незважаючи на складні умови, виробництво сільськогосподарської продукції з 1960 по 2008 р. збільшилося в 9,2 раза, а її вартість склала 5 млрд. дол., з яких 1,5 млрд. дол. припало на експортовані (зокрема, до країн ЄС – 75%) товари, що свідчить про високу якість і належний рівень безпечності ізраїльських продуктів харчування ** [5, с. 12; 6].

В Ізраїлі, як і в інших розвинутих країнах, спостерігається поступове скорочення питомої ваги матеріального виробництва у структурі внутрішнього продукту і зайнятості. Так, у 1960–2008 рр. частка сільського господарства у ВВП і зайнятості населення знизилася, відповідно, з 12,3% до 1,6% і з 17,3% до 2,3%. Кількість працюючих у сільському господарстві зменшилась із 121,4 тис. осіб у 1960 р. до 47,3 тис. у 2008 р. Водночас середньорічний приріст сільськогосподарської продукції склав 4,6% (4,5% – за рахунок підвищення продуктивності праці) ***. Якщо в 1960 р. один зайнятий у сільському господарстві міг прогодувати 18 осіб, то у 2008 р. – 95 [4; 5, с. 12; 7, с. 6]. Слід зазначити, що, за міжнародними стандартами, сільське господарство вважається високотоварним, якщо один зайнятий спроможний нагодувати від 30 до 50 осіб **** [5, с. 12].

Феномен ізраїльського сільського господарства полягає в тому, що його низький природний для розвинутої галузі потенціал компенсується великою інтенсивністю, ефективністю та активним впровадженням інновацій. Останнє, у свою чергу, робить максимальною продуктивність галузі при мінімальних ресурсних затратах. Саме цього не вистачає українському АПК [6]. Важливо сказати, що традиційні для Ізраїлю методи ведення сільського господарства фактично не можуть бути застосовані ніде.

Із середини 1970-х років сільське господарство Ізраїлю на 95% задовольняє потреби населення країни, а решта 5% покривається за рахунок імпорту (пшениці, м'яса, кави, какао, цукру) ***** [5, с. 12]. Розвиток сільського господарства в Ізраїлі перебуває на високому рівні, насамперед, за рахунок впровадження передових технологій, досягнень генетики, біотехнологій, новітнього агротехнічного обладнання, нових сортів рослин, автоматизації та комп'ютеризації виробництва. Важливу роль у динамічному розвитку аграрного сектору відіграє держава,

* Сельское хозяйство Израиля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kazakhemb.org.kz.categoryID=2288.ArticleID=1239>.

** Там же.

*** Там же.

**** Там же.

***** Там же.

яка підтримує оптимальні обсяги виробництва продукції, контролює її якість, заохочує різні типи кооперативних об'єднань, надає їм допомогу у фінансуванні, постачанні та збуті продукції тощо.

Розвитку сільського господарства сприяють наполеглива праця людей, їх ентузіазм, згуртованість, єдність, доброзичливі стосунки і взаємоповага. Все це привело до того, що пустельні землі перетворились у високопродуктивні господарства з мільйонним оборотом [5, с. 10; 6]. Так, в останні роки урожайність картоплі становить 41–45 т/га, моркви – 65 т/га, баклажанів – 70 т/га, бавовни – 50 ц/га, помідорів – 60–80 т/га (а в теплицях з контрольованим комп'ютером кліматом – 500 т/га), перцю – 180–200 т/га [8].

Велика увага приділяється зберіганню продукції, наприклад, вічки картоплі обробляють м'ятним, евкалиптовим та іншими ефірними оліями, що перешкоджає її проростанню та подовжує строк зберігання. Цю роботу виконують не вручну, а за допомогою спеціально запрограмованих пристроїв. За надоєм молока на 1 корову на рік Ізраїль посідає перше місце у світі [1, с. 39]. Середній надій на 1 корову у 2015 р. досяг 12 тис. л проти 9500 л у 1993 р. (у США цей показник становить 10 т на рік, у Німеччині – 8,5–9 т, в Україні – 4–5 т [6]). При цьому істотної різниці в продуктивності поголів'я між господарствами не спостерігається. Якщо корова дає на добу менше 35 л молока або знижує надій на 2% від звичайного рівня, її вибраковують на м'ясо [2, с. 13].

У сільському господарстві Ізраїлю переважають тварини голштино-фризького типу, які утримуються без прив'язу в приміщеннях з тіньовою покрівлею. Доїння проводиться три рази на день під заспокійливу симфонічну музику, що, як вважають фахівці, розслабляє тварину і сприяє підвищенню її продуктивності. При цьому одна доярка обслуговує 50–60 корів.

Винятково велика увага приділяється кормам, які містять першокласний силос з пшениці і кукурудзи, люцерну, бобово-ячмінні трави, а також концентрований корм з насіння бавовни, зерна власного виробництва і покупну суміш. Виготовлення відповідає продуктивності тварини. На кожній з них закріплено електронний датчик, який дозволяє індивідуально подавати концентрати. Цей процес регулюється комп'ютером і здійснюється візком-роздатчиком. Причому не допускається ні переїдання, ні недоїдання тварини, оскільки в першому випадку це веде до ожиріння, а в другому – до схуднення і, як наслідок, до зниження її продуктивності.

В умовах високотемпературного клімату на надій молока також позитивно впливає обливання корів холодною водою. Це допомагає поліпшити самопочуття тварин, що позначається на їх апетиті. За словами ізраїльських тваринників, це дозволяє збільшити надої в середньому ще на 2500 л на рік.

В Ізраїлі є брак води, яка лімітується, оскільки опади розподілені по території досить нерівномірно. Дощі припиняються з квітня по жовтень; якщо на півночі країни опади становлять 700 мм на рік, то на півдні – лише 50 мм [8]. Тому широко застосовується система крапельного зрошення. До коріння кожного дерева, куща, квітки по пластиковій трубці під потрібним тиском надходить вода з різноманітними добривами. Така система забезпечує економію води на 30–50% порівняно із звичайними системами [1, с. 39]. Уся каналізаційна і дощова вода надходить у басейни, де насичується добривами, перемішується

центрифугами і подається на поля. Біля кожного поля знаходиться лічильник, з якого за допомогою комп'ютера подається вода, плату за яку встановлює Кнесет (Парламент), і якщо витрати перевищують норму (ліміт), то плата збільшується в декілька разів. При цьому дощування і полив по борознах не допускаються. У країні розпочато опріснення морської води, але це коштує досить дорого – 1 дол. за 1 м³.

Сучасне сільське господарство Ізраїлю – це своєрідний гібрид приватних і кооперативних господарств, з переважанням останніх. Вони працюють на земельній оренді, оскільки близько 95% земельного фонду країни перебувають у власності держави, яка контролює систему землекористування шляхом передання землі в оренду на 49 років з можливістю подальшого продовження строку за невисоку плату на колективній чи індивідуальній основі.

У сільському господарстві Ізраїлю існують такі види господарств: кібуци (“сільськогосподарські комуни”), мошави та індивідуальні приватні фермерські господарства.

Кібуц – це добровільне об'єднання людей з метою поселення на землі та організації життя на принципах спільного володіння власністю, особистої праці, рівності та співучасті кожного в усіх сферах виробництва, споживання, а також допомоги новоприбулим при їх інтеграції в життя колективу кібуцу *. Кібуц як самостійна самоврядна організація управляється загальними зборами членів, які обирають секретаріат і декілька комісій для керівництва поточними справами.

Кібуц – невелике, за нашими мірками, підприємство, яких налічується 267, де проживають близько 3% населення країни. За чисельністю вони неоднакові – від 60–70 до 900–1000 осіб, що пов'язано з різними розмірами сільськогосподарських угідь і позначається на обсягу виробництва продукції та доходах.

Перший кібуц був створений у 1909 р., однак масова кібуцизація відбулася після проголошення Ізраїлю незалежною державою, куди почали з'їжджатись євреї з усього світу. Їх зустріли незатишні пустельні землі, не дуже привітно налаштовані сусіди, а тому щось зробити поодинці, щоб вижити, було неможливо. Тому люди були змушені об'єднуватись у групи, колективи, згуртовуючись для того, щоб одержати від “складної” природи необхідні життєві блага. Переселенців об'єднували спільні інтереси та ідеї. Усі рішення диктували сувора дійсність, здоровий глузд і логіка життя.

Спочатку приїжджі жили в наметах і бараках, удень працювали, а вночі виставляли кругову охорону, щоб захиститися від небажаних гостей. У подальшому, із зростанням доходів кібуців, кожна сім'я стала жити в окремих будинках, зведених за власні кошти і кошти кібуцу, а також за допомогою держави. Кібуци були організовані на принципах не тільки спільної праці та колективної власності, але й колективного споживання. Кожен, хто вступає до кібуцу, передає все своє майно, засоби виробництва і кошти у загальний фонд, а кібуц бере на себе зобов'язання піклуватися про потреби своїх членів і несе повну відповідальність за них і дітей. При цьому майно кібуцу належить усім його членам і не підлягає поділу, як і отриманий від господарської діяльності прибуток. Натомість

* Израильский портал СОЮЗ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.souz.co.il/israead.html?id=246>.

кібуц до кінця днів задовольняє потреби своїх членів у їжі, одязі, житлі, освіті, в тому числі вищій. Тут діє принцип: "Від кожного по здібностях і кожному по потребах, відповідно до рівня розвитку господарства".

Між кібуцями існує певна відмінність в економічному рівні їх розвитку; чверть "передових" кібуців виробляє 45% усієї сільськогосподарської продукції, що позначається на доходах кібуців та їх членів [4; 9, с. 6]. Кібуци займаються не тільки сільським господарством, але й промисловістю, в результаті чого поступово перетворюються з аграрних на аграрно-індустріальні, а далі — на індустріально-аграрні і постіндустріальні, тобто вони працюють у тих галузях, необхідність яких диктується потребами ринку. Так, ізраїльські кібуци налічують 350 заводів і фабрик, сумарний дохід яких у 2009 р. становив 32 млрд. шекелей, а це — 70% сукупного доходу кібуців, решта — доходи від продажу сільськогосподарської продукції. Для порівняння: середня заробітна плата робітників підприємств становила 7 тис. шекелів (2 тис. дол.), а 11% кібуцників заробляють 12 тис. шекелів і більше (або 3,4 тис. дол.) на місяць [10].

Після закінчення університету і служби в армії половина молоді залишається в кібуцах, оскільки господарства забезпечують їх високооплачуваною роботою, належними умовами праці та відпочинку. Кібуци мають свої їдальні з великим набором різноманітних страв, де безплатно годують своїх людей. Хто бажає готувати в домашніх умовах, той зі складу (теж безплатно) отримує потрібний набір продуктів. Багато кібуців мають свої спортивні майданчики, читальні зали, гральні кімнати, душові та інші побутові об'єкти.

У результаті інтенсифікації сільськогосподарського виробництва зменшується потреба в робочій силі, тому тільки 15% працездатних з тих, хто проживає у сільських поселеннях, зайняті безпосередньо у сільському господарстві, а в кібуцах — 10%. Частина населення, яка звільняється від сільськогосподарського виробництва, переміщується працювати в місцеву промисловість і сферу послуг, які кібуци розвивають саме у своїй сільській місцевості, тому вона характеризується розвинутими торгівлею, транспортним сполученням, хорошими дорогами, складською мережею, енергетикою та іншою інфраструктурою.

Збереженню кібуців сприяє те, що вони як форма господарювання не стоять на місці, а перебувають у динаміці, постійних пошуках, зазнають певних еволюційних перетворень. Це дістає свій прояв у різноманітності видів виробництва, мотивації праці, розвитку демократії, зміні системи оподаткування, яка після повсюдної приватизації житла залишилась одним з останніх атавізмів епохи "кібуцної колективності". Тому спеціальна комісія Кнессета із соціальної справедливості зробила ще один крок на шляху перетворення кібуців на звичайні населені пункти: затвердила статті Закону про господарське врегулювання, відповідно до якого з 1 січня 2017 р. прибутковий податок і внески в Інститут соціального страхування (Бітуах леумі) сплачуватимуться кожним кібуцником згідно з його доходом, а не із загальним доходом кібуца, як це було завжди. Таке нововведення додасть у казну 420 млн. шекелів [6].

Кібуци як підприємства з високим рівнем усупільнення виробництва і споживання будують свої економічні відносини з іншими господарствами і світом за законами ринкової економіки. Водночас важливим регулятором їх господарського життя виступає система кооперативних об'єднань, які є ланкою між кібуцями

та іншими виробниками. Кібуци залучені до широкої мережі споживчих, переробних, збутових, постачальних та інших кооперативних формувань, які забезпечують їх технікою, кормами, добривами, а також зберігають, переробляють і реалізують сільськогосподарську продукцію.

За рівнем інтенсивності виробництва, продуктивності праці кібуци істотно перевершують мошави, які, у свою чергу, випереджають за цими показниками приватні некооперовані ферми.

Мошави, на відміну від кібуців, – це дрібні кооперативи, які об'єднують самотійних селян-виробників і здійснюють виробництво на землі, орендованій у держави на 49 років, з автоматичним продовженням строку оренди і спадкуванням.

Уся інфраструктура мошав, як і кібуців, зокрема дороги, водо- і газопроводи, створюється державою. Житло селян будується за допомогою кредиту, який надається на 50 років. Вироблена продукція, як і дохід, належать кожному селянину – члену кооперативу. Особливістю мошав є те, що більшість з них не створили власних збутових, постачальних і обслуговуючих об'єднань. Тому вони користуються послугами “чужих” кооперативів і консорціумів, які виникли на регіональному і загальнонаціональному рівнях і забезпечують реалізацію продукції, її переробку, матеріально-технічне постачання, використання техніки.

Мошави поєднують класичну кооперацію (при збереженні приватної форми власності на майно) та індивідуальне землекористування, тобто кожна сім'я працює окремо, а сервіс є колективним. У країні функціонує більш як 480 мошав. Вони відрізняються від кібуців тим, що в них праця здійснюється індивідуально і дохід є індивідуальним. Виокремлюють *мошави овдім* (“робітничі поселення”) і *мошави шітуфі* (“колективні поселення”). Кібуци і мошави овдім домінують в ізраїльському сільському господарстві, на них припадає близько 80% виробленої в країні продукції. Вони обробляють 70% орних земель, володіють 75% основних сільськогосподарських виробничих фондів [4, с. 2; 6].

Статистичні органи Ізраїлю під час перепису об'єднують кібуци і мошави в одну групу – “колективні сільськогосподарські поселення”.

Індивідуальні приватні фермерські господарства – це найменші за розміром земель і за кількістю зайнятих у них працівників господарства, але досить стійкі. Вони почали виникати ще наприкінці XIX ст. Їм належить земля, яку вони самі обробляють і на якій займаються виноградарством, садівництвом, вирощуванням цитрусових. Приватні сільськогосподарські ферми діють в умовах ринкової економіки, до якої добре пристосувалися, самі працюють і розпоряджаються своїми доходами, сплачують державні податки. Водночас держава повертає фермерам у вигляді субсидій до 40% від вартості купівлі і впровадження нових технологій, забезпечує співробітництво приватного і наукового секторів у сфері АПК, завдяки чому Ізраїлю вдається зберегти високий темп впровадження інновацій і в цьому секторі.

У сільському господарстві країни існує певна спеціалізація, яка визначається розміром угідь, земельними і кліматичними умовами. У кібуцах, які використовують великі земельні площі та високопродуктивну техніку, займаються вирощуванням злакових і технічних культур, м'ясним і молочним тваринництвом. Мошави, маючи невеликі земельні ділянки, вирощують трудомісткі культури – цитрусові, овочі, наприклад баштанні, утримують молочне тваринництво. У гірських

районах, де є дефіцит придатної для обробітку землі, розвивається птахівництво. Фермерські господарства займаються виноградарством і садівництвом, забезпечуючи 2/3 потреб країни у винограді, яблуках і грушах.

Розвиток сільського господарства в Ізраїлі здійснюється на основі планування. Його особливістю є те, що тут діє Центр планового розвитку села, а не сільського господарства, головною для якого є людина з її потребами. Село планується розвивати як єдине ціле з усіма ресурсами і потенціалом, виробничими зв'язками, соціальною інфраструктурою, демографією. Центр розробляє аграрну політику, і до його рекомендацій не тільки прислухаються, але й беруть їх за основу при прийнятті рішень та у практичних діях. Планування спрямоване на дотримання пропорцій і створення матеріальних і правових передумов для успішного розвитку виробництва і життя села [8]. Все спрямовується на стимулювання підприємливості, ініціативи і бережливості. Щодо самого планування, то в кібуцах воно здійснюється на рівні окремого господарства, подібно до того, як це відбувається на приватному підприємстві.

На початку кожного року секретаріат і комісія кібуцу розробляють річні плани: виробничий, фінансовий, інвестиційний, які подаються на затвердження загальних зборів. Планова робота в кібуці — це його внутрішня справа, яка не включає надання фінансового плану банкам, які його кредитують.

Відмінність кібуців від приватних підприємств полягає в тому, що тут при плануванні особливий акцент робиться на сезонному переміщенні робочої сили з однієї ділянки на іншу, що зумовлено багатогалузевою структурою кібуців, сезонністю робіт у рослинництві та прагненням до постійної та повної зайнятості своїх членів, без залучення робочої сили зі сторони.

У країні значна увага приділяється розвитку науки, яка служить сільському господарству. Наукові заклади не тільки мають найбільш досконалу матеріально-технічну базу, але й при цьому залучають іноземних спеціалістів. Суворі закони ринку змушують господарства підвищувати якість продукції, економно витрачати кошти і ресурси, працювати прибутково.

Висновки

Завдяки наполегливій повсякденній праці, ентузіазму людей, використанню передових досягнень науки, техніки і технологій Ізраїль за декілька десятиліть перетворив пустельні землі на високопродуктивні господарства та забезпечив високий рівень життя у сільських поселеннях.

У його сільському господарстві використовуються різноманітні форми господарювання, як колективні, так і приватні, що продиктовано існуючими умовами, логікою життя, ініціативою людей, їх інтересами. Важливу роль у розвитку сільського господарства відіграє держава, яка надає йому таку допомогу:

- здійснює контроль за процесом і якістю продукції;
- регулює виробництво певних видів сільськогосподарської продукції шляхом змін умов фінансування і виділення квот на воду;
- вирішує питання щодо іноземних робітників, зайнятих у сільському господарстві;
- субсидує господарства відповідно до потреб ринку;
- заохочує демобілізованих з армії осіб, які бажають працювати в сільському господарстві;

- надає податкові пільги щодо амортизації обладнання та будівель;
- утримує школи та інтернати із сільськогосподарським ухилом;
- сприяє експорту продукції шляхом субсидій і реклами;
- активно інвестує в наукові дослідження і розробки, надає допомогу і рекомендації щодо організації сільськогосподарських об'єднань * [11, с. 12].

Передові методи і практика ведення сільського господарства в Ізраїлі за-слуговують на увагу з метою використання їх для перетворення вітчизняного сільського господарства на індустріальну, високопродуктивну, стабільну, експортну галузь.

Список використаної літератури

1. Михайлів Ю. Лише копітка праця і НТП врятують аграріїв // Пропозиція. – 2009. – № 1.
2. Назаренко А. Молочні ріки Святої землі // Пропозиція. – 2012. – № 7.
3. Джалагонія В. Счастье, обретенное в пустыне // Эхо планеты. – 2010. – № 30 (1149).
4. Федорченко А.В. Израильский вариант развития аграрного сектора экономики // Проблемы современной экономики. – 2002. – № 3/4.
5. Павличенко М.Г. З досвіду ведення молочної галузі Ізраїлю // Економіка АПК. – 2012. – № 6. – С. 130–133.
6. Штейнман М.Я. Кибуцы: возникновение, достижения, проблемы / Міжнародний збірник наукових праць. – Вип. 3 (15). – С. 58–70.
7. Марченко А. Марс против Меркурия (об экономике Израйля) // Азия и Африка сегодня. – 1989. – № 11.
8. Никонов А. Кибуцы как они есть // Сельская жизнь. – 1991. – 4 января.
9. Євкєєв О. Велике молоко маленької країни // Агропрофі. – 2012. – № 15-16.
10. Смилянський Я. Кибуц между правдой и мифом [Електронний ресурс]. – Режим доступу : izrus.co.il/weeklynews.
11. Звягельская И.Д., Карасова Т.А., Федорченко А.В. Государство Израиль. – М. : Ин-т востоковедения РАН, 2005. – 560 с.

References

1. Mikhailiv Yu. *Lyshe kopitka pratsya i NTP vryatuyut' agrariiv* [Only laborious work and scientific and technical progress will save the agrarians]. *Propozytsiya – Proposal*, 2009, No. 1 [in Ukrainian].
2. Nazarenko A. *Molochni riky Svyatoi zemli* [Dairy rivers of the Holy Land]. *Propozytsiya – Proposal*, 2012, No. 7 [in Ukrainian].
3. Dzhhalagoniya V. *Schast'e, obretennoe v pustyne* [Happiness found in desert]. *Ekho planety – Echoes of the Planet*, 2010, No. 30 (1149) [in Russian].
4. Fedorchenko A.V. *Izrail'skii variant razvitiya agrarnogo sektora ekonomiki* [The Israeli variant of development of agrarian sector of economy]. *Problemy sovremennoi ekonomiki – Problems of modern economics*, 2002, No. 3/4 [in Russian].
5. Pavlychenko M.G. *Z dosvidu vedennya molochnoi galuzi Izrailyu* [According to the experience of the dairy industry of Israel]. *Ekonomika APK – The Economy of Agro-Industrial Complex*, 2012, No. 6, pp. 130–133 [in Ukrainian].

* Там же.

6. Shteinman M.Ya. *Kibutsy: vzniknoventie, dostizheniya, problemy* [Kibbutzs: occurrence, achievements, problems]. *Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats' – International collection of scientific works*, Iss. 3 (15), pp. 58–70 [in Russian].

7. Marchenko A. *Mars protiv Merkuriya (ob ekonomike Izrailya)* [Mars vs. Mercury (on the economy of Israel)]. *Aziya i Afrika segodnya – Asia and Africa today*, 1989, No. 11 [in Russian].

8. Nikonov A. *Kibutsy kak oni est'* [Kibbutzs as they are]. *Sel'skaya zhizn' – Rural life*, 1991, January 4 [in Russian].

9. Evkeev O. *Velyke moloko malen'koi krainy* [Great milk of a small country]. *Ahroprofi – Agropofi*, 2012, No. 15-16 [in Ukrainian].

10. Smilyanskii Ya. *Kibuts mezhdu pravdoi i mifom* [Kibbutz between truth and myth], available at: izrus.co.il/weeklynews/ [in Russian].

11. Zvyagel'skaya I.D., Karasova T.A., Fedorchenko A.V. *Gosudarstvo Izrail'* [The State of Israel]. Moscow, Institute of Oriental Studies of the RAS, 2005 [in Russian].

*Стаття надійшла до редакції 26 жовтня 2016 р.
і була оновлена 25 квітня 2017 р.*
